

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय सा. वा.

दा. क्र. २६२५

दा. क्र. २६२५

२६२५

स्वातंत्र्यो
त्सव



IRBK-0102625

IRBK-0102625

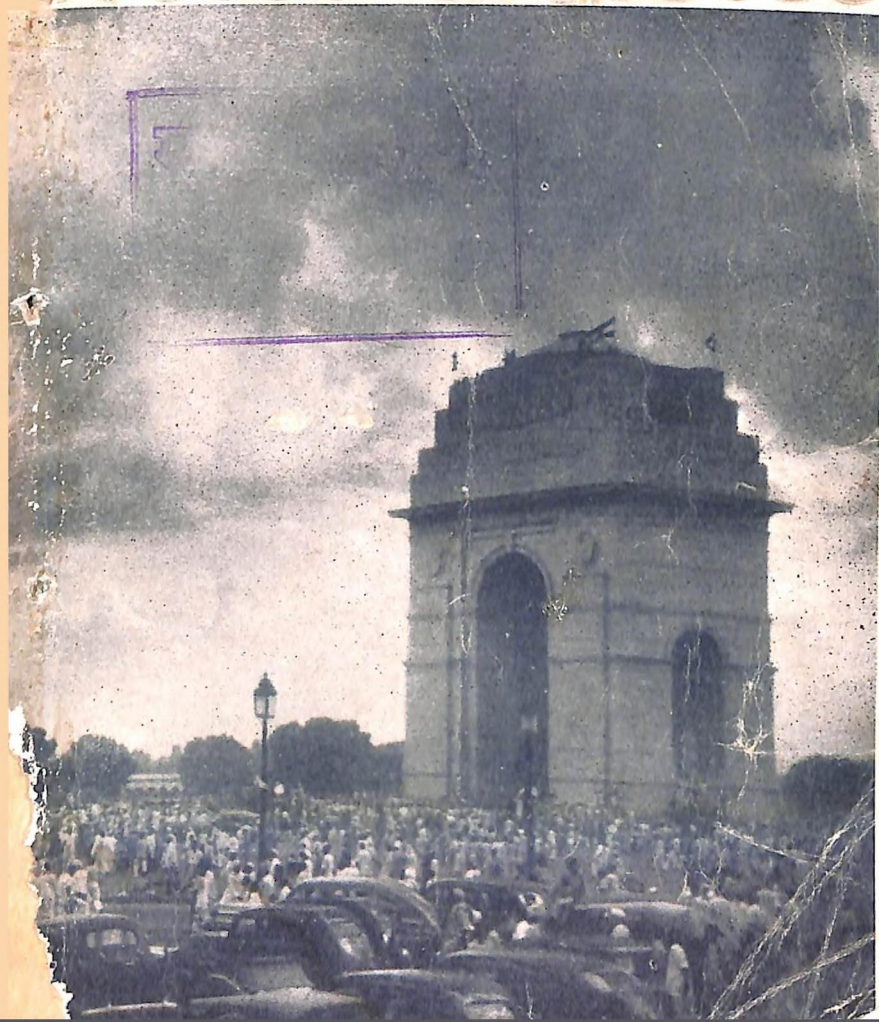
मि. सि. म. मा. ला. पु. ष.

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय ८१७-८१५३५

वा. नं. १०२

वि. थ
३



1947年10月1日

星期一

晴

10

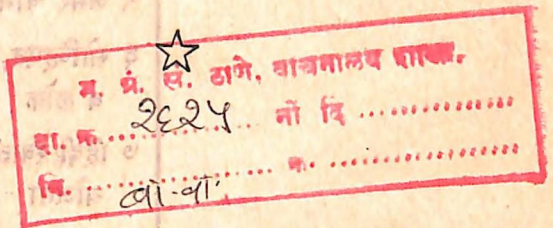
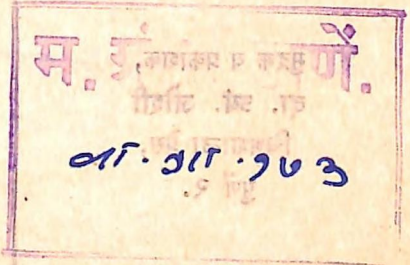
२६२५

दिल्लीचा स्वातंत्र्योत्सव

शिरीष माला
पुष्प आठवें

[स्वतंत्र भारताच्या राजधानीत

झालेल्या स्वातंत्र्यसोहळ्याचें
वर्णन]



IRBK-0102625

चित्रशाळा प्रेस

प्रकाशन विभाग

पुणे २.

किंमत
आठ आणे

महाराष्ट्र शासन
मुद्रक व प्रकाशक,

महाराष्ट्र शासन
मुद्रक व प्रकाशक

मुद्रक व प्रकाशक

मुद्रक व प्रकाशक

शिरीष माला

मुद्रक व प्रकाशक,

दा. ज्यं. जोशी

चित्रशाळा प्रेस,

पुणे २.

१ गांधी-जीना

पत्रव्यवहार ८८

२ कस्तुरबा ८६

३ लिली मोगरा ८८

४ ज्ञान-तुषार ८५

५ अमर चीन ८१०

६ सोव्हिएट राष्ट्रे

व लोक ८१०

७ हिंदी स्वातंत्र्याच्या

योजना ८१२

आ वृत्ति

प हिली

१९४७

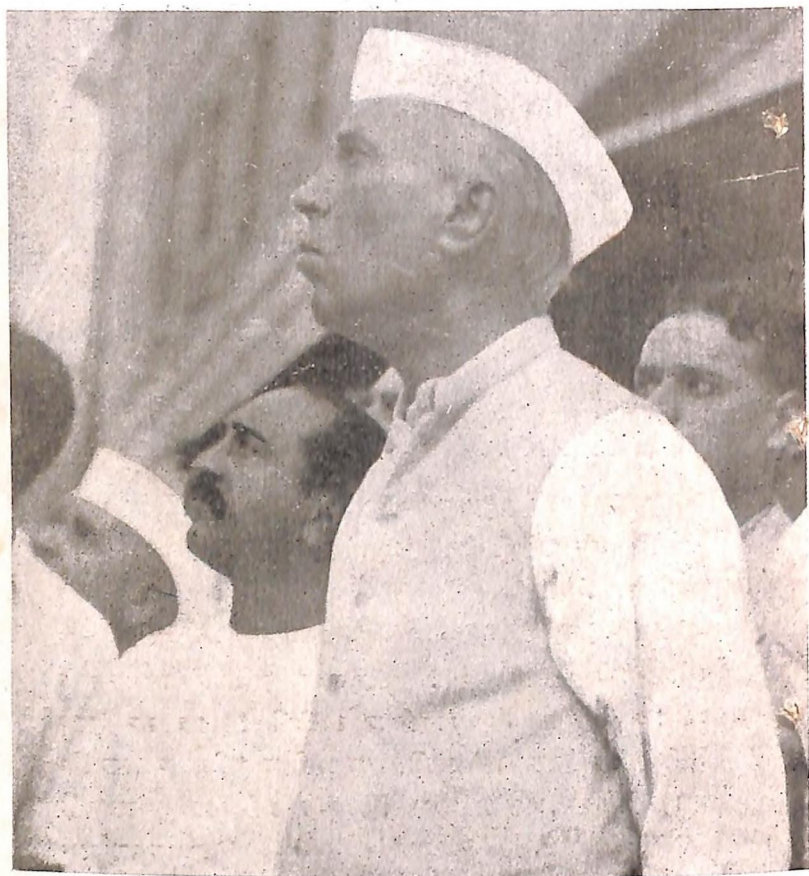
चित्रशाळा प्रेस,

प्रकाशन विभाग

पुणे २.

म.ग्रं.सं.पाणें.

मि.ग्रं.१७३



पं. जवाहरलाल ता. १५ ऑगस्ट रोजी स्वातंत्र्य जाहीर झाल्यावर
फडफडणाऱ्या झेंड्याकडे पहात आहेत.

दिल्लीचा स्वातंत्र्योत्सव ★ ★ ★ ★

“पूर्वेच्या क्षितिजावर नव्या ताऱ्याचा उदय ता. १४ रोजी रात्री १२ वाजता झाला” असे हिंदी स्वातंत्र्याचे वर्णन पं. जवाहरलाल नेहरूंनी केले. ह्या ताऱ्याच्या उदयाकरता किती तरी वर्षे वाट पहात बसावे लागले !

तारीख १४ कधी संपते व स्वातंत्र्याचा जयजयकार कधी करतो, अशी आतुरता असंख्य जनसमुदायाला लागली होती. घटना-परिषदेच्या कौन्सिल हॉलभोंवती लोकांचा वेढा पडला होता. क्षणोक्षणी उत्कंठा वाढत होती. लोक अधीर झाले होते.

दिल्ली हे अपयशी शहर आहे; तेथे अनेक राज्ये स्थापन झाली व विलयाला गेली. ब्रिटिशांनी कलकत्त्याहून दिल्लीला राजधानी नेली तेव्हा त्यांना हाच इषारा दिला होता. मोंगल सम्राटांचा नाश तेथेच झाला; कौरवांचे राज्य हस्तिनापुरलाच संपले; त्यामुळे

कोणी ही राजधानी अलाहाबादला न्यावी, नागपूरला न्यावी, मुंबईला न्यावी अशा सूचना केल्या; पण पं. जवाहरलाल व इतर पुढान्यांनी त्याला समर्पक उत्तर दिले. दिल्लीची राजधानी ही राजांना मानवत नाही. तेथे राजसत्ता टिकत नाही. पण आम्ही लोकराज्य स्थापन करीत असल्यामुळे हे लोकराज्य नष्ट होणार नाही असा त्यांचा विश्वास. दिल्लीचा शाप जो बाधला तो राजांना. लोकसत्तेला दिल्ली आशीर्वादच देईल. अशा प्रकारे या कल्पनेचा निरास करण्यांत आला.

दुसरी एक अडचण मुहूर्ताची. ता. १५ रोजी सकाळी हा उत्सव न करता रात्री कां केला ! ता. १५ ला अमावास्या लागत होती. पण १४ रोजी गुरुपुष्यामृत योग असल्यामुळे ज्योतिष्यांनी तीच शुभ वेळ काढून दिली होती. पण ज्योतिष्यांनी ही वेळ काढून दिली नसती तरी रात्रीची वेळच जास्त चांगली. एरवी रोषणाई कशी करता आली असती ! स्वातंत्र्योत्सव साजरा करण्याला रात्रच चांगली. श्रीकृष्णाचा जन्म रात्रीच नाही का झाला ! निद्रिस्त जनतेला जागे करीत, आरडत ओरडत, मशाली पाजळीत, जयध्वनि करीत स्वातंत्र्य येत होतें. तें असा पुकार करीत होतें की, “आता उठा, जागे व्हा व कार्याला लाग.”

दिल्ली शहर त्या दिवशी नटलें होतें, सजलें होतें. अनेक दीपावल्या जणु त्या दिवशी एकत्र झाल्या होत्या. दिल्लीत अशी जागा नव्हती की, जेथे राष्ट्रीय ध्वज फडकत नव्हते आणि दिवे लागले नव्हते ! आपलें स्वातंत्र्य आलें, जनतेचें स्वातंत्र्य

आलें, अशा आनंदांत जनता पोहत होती. त्या स्वातंत्र्याचें स्वागत करण्याकरितां लोकयात्रा निघाली होती.

दिल्लीनें अनेक उत्सव पाहिले असतील. पण ता. १४ रात्रीच्या उत्सवासारखा उत्सव पहाण्याचें भाग्य तिला पूर्वी कधीं लाभलें नव्हतें. त्या उत्सवांत राजवैभव नव्हतें, लोकवैभव होतें. पोलिसांचे आणि लष्करांचे दंडुके जनसंमर्द हटवीत नव्हता. घोडे नव्हते, हत्ती नव्हते, जरतारी पोषाख नव्हते, अंगावर दागदागिने घातलेल्या नरनारी हिंडत नव्हत्या. 'राजाची स्वारी आली, आतां हुशार रहा' अशा ललकाऱ्या नव्हत्या. लोकांचा तो उत्सव होता. ते आपल्या फाटक्या कपड्यांनीं, दीन मलीन वेषानें, पण हृदयाच्या श्रीमंतीनें जयघोष करीत होते. घरावर एकच पणती व एकच राष्ट्रध्वज लावून कांहीं आपला आनंद व्यक्त करीत होते. ही दारिद्र्यांतली श्रीमंती दिल्लीत त्या रात्री धामधूम करीत होती. त्या गरिबांना माउंटबॅटनकडे जायला किंवा पं. जवाहरलाल यांच्या हाताला हात लावण्याला कोणी मज्जाव करीत नव्हते. जेथें उच्चनीच भेद संपतात आणि समतेची प्रतिष्ठापना होते तेच खरें लोकराज्य. या लोकराज्याचा सोहळा ज्यांनीं मनसुराद उपभोगला ते घन्य.

दिल्लीला एकंदर चार उत्सव झाले. पहिला १४ रोजी रात्री झालेला सत्ताग्रहणाचा; दुसरा १५ रोजी सकाळीं झालेला ध्वजारोपणाचा; तिसरा त्याच दिवशीं झालेला संध्याकाळचा परेडचा आणि चवथा ता. १६ रोजी सकाळीं लाल किल्ल्यावर झालेला ध्वजवंदनाचा. ह्या उत्सवांपैकीं एकेक उत्सव चढत्या श्रेणीनें साजरा होत होता.

ता. १४ रोजी ११ वाजतां घटनापरिषद् भरली होती. तो देखावा अपूर्व होता. हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी आपल्या हातांत सार्वभौम सत्ता घेतल्याचा पुकार करणार होते. तेथें राज्याभिषेकाकरितां मंगल कलश घेतलेल्या सुवासिनी नव्हत्या; ऋत्विजांचे वेदघोष नव्हते; आंबे-केळींची मांगल्यें नव्हती; रांगोळ्या नव्हत्या; शांतिदेवतेची आराधना नव्हती; कोणताहि समारंभ नव्हता. सभासदांनी आपण राज्यसत्ता हातांत घेतल्याचें आणि अर्ल माउंटबॅटन यांना पाहिले गव्हर्नर-जनरल नेमल्याचें जाहीर केलें. पं. जवाहरलाल त्या प्रसंगी म्हणाले, “ फार पूर्वी आपण विधात्याबरोबर संकेत केला होता आणि त्या संकेताप्रमाणें प्रतिशापूर्तीची वेळ आतां आली आहे. ती प्रतिशा संपूर्णपणें आपण सिद्धीस नेऊं शकलों नसलों तरी बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत आपण ती सिद्ध केली आहे.

“ सारें विश्व निद्रामग्न असतां, मध्यरात्रीचा टोला पडतांच, हिंदुस्थान नव्या जीवनामध्ये आणि स्वातंत्र्यामध्ये जागा होईल. एक क्षण येतो, पण इतिहासांत तो क्वचित् येत असतो, ज्या वेळीं आपण जुन्या काळांतून नव्या काळांत पदार्पण करतो, ज्या वेळीं एका युगाचा अंत होतो आणि चिरकाल दडपून टाकल्या गेलेल्या आत्म्याला वाचा फुटते. अशा या मंगल मुहूर्तावर आपण हिंदुस्थानच्या व हिंदुस्थानांतिल लोकांच्या आणि त्याहीपेक्षां विशाल अशा मानव्याच्या सेवेला वाहून घेण्याची प्रतिशा करीत आहोंत हें अत्यंत उचित आहे.

“ तो भविष्यकाल स्वास्थ्याचा किंवा विश्रांतीचा नाही.

म. ग्रं. सं. ताणें.



डॉ. राजेंद्रप्रसाद ता. १५ अगस्त रोजी घटना-परिषदेत भाषण करीत आहेत

आपण आतांपर्यंत ज्या प्रतिज्ञा केल्या आहेत व आता जी प्रतिज्ञा करित आहोत त्या सर्वांच्या पूर्तीकरता आपल्याला अविश्रांत झटले पाहिजे. हिंदुस्थानची सेवा याचा अर्थ कोट्यवधि दुःखी हिंदी लोकांची सेवा. त्याचा अर्थ दारिद्र्य, अज्ञान, रोग व विपमतेचा अंत. आपल्या पिढीतला सर्वांत मोठा जो पुरुष त्याची महत्वाकांक्षा प्रत्येकाच्या डोळ्यांतील प्रत्येक अश्रुबिंदू पुसून टाकावा अशी आहे. आपल्या ते शक्तीबाहेर आहे; पण जोंवर अश्रु आहेत आणि क्लेश आहेत, तोवर आपले काम पुरे हीणार नाही.

“ ज्या हिंदुस्थानचे तुम्ही प्रतिनिधी आहात, त्या तुम्हाला, आम्ही विनंती करतो की, या आमच्या विराट कार्यात तुम्ही समाविष्ट व्हा, श्रद्धा व विश्वासाने समाविष्ट व्हा. ही वेळ क्षुद्र व विध्वंसक टीकेची नाही. ही वेळ वैराची किंवा दुसऱ्याचे दोष काढण्याची नाही.

“ हिंदुस्थानांतील सर्वांचा समावेश होईल अशी आपल्याला एक भव्य इमारत बांधावयाची आहे. ”

डॉ. राजेंद्रप्रसाद म्हणाले, “ ह्या इतिहासातील गंभीर प्रसंगी, अनेक वर्षांच्या लढ्यांनंतर, हातांत सत्ता घेत असता आपण अत्यंत विनम्रपणे जी शक्ति व्यक्तीच्या व राष्ट्राच्या दैवाची घटना घडवीत असते, तिला कृतज्ञतापूर्वक अभिवादन करू या. ज्या ज्ञात व अज्ञात स्त्रीपुरुषांनी हंसत हंसत मृत्यूला कवटाळले किंवा बंदुकीच्या गोळ्यांपुढे आपल्या लात्या उघड्या केल्या, ज्यांनी अंदामानच्या कोठड्यांत जिवंत मृत्यु अनुभवला अगर

थेथील तुरुंगांत दीर्घकालीन शिक्षा भोगली, ज्यांनी स्वदेशांतल्या अवमानांत जीवनापेक्षां परदेशांतील हद्दपारी पत्करली, ज्यांनी आजच्या ह्या सिद्ध झालेल्या महान् ध्येयाकरतां आपल्या संपत्तीचा त्याग केला एवढेंच नव्हे तर आपल्या प्रेमळ नाते-वाइकांचाहि विरह सहन केला, त्यांचें आपण कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करूं या.

“ म. गांधी हे गेली ३० वर्षे आपल्या प्रवासांतील मार्गदर्शक प्रकाश, आपले वाटाडे आणि तत्त्वज्ञ होते, त्यांना आपण अभिवादन करूं या. त्यांनीच आपल्याला निराशेच्या गर्तेतून वर काढलें आणि आपल्यांत एक जीवनरस ओतला. त्यामुळेंच आपण न्यायाकरतां आणि स्वातंत्र्याच्या जन्मसिद्ध हक्काकरतां खंबीरपणें उभे राहिलों. त्यांनी आपल्या हातांत सत्य—अहिंसेचें अमोघ शस्त्र दिलें आणि त्यामुळेंच आपण आज स्वराज्य संपादन केलें आहे. ज्या साधनानें हिंदुस्थान जागृत व कार्यप्रवण झाला त्या साधनाची उपेक्षा आपण करणार नाही अशी आज्ञा या विजयोत्सवाच्या प्रसंगी आपण करूं या. आपण जगाला सांगूं या की, आम्ही आमच्या ऐतिहासिक परंपरेपासून च्युत होणार नाही. सर्वांशी मित्रत्वानें व प्रेमानें वागूं. आमची एकच महत्त्वाकांक्षा आहे; सर्वांच्या मुक्ततेच्या प्रयत्नांत अंशभागी होणें आणि जगांत शांतता नांदावी म्हणून प्रयत्न करणें.

“ युद्धानें विस्कळीत झालेल्या जगाच्या पुनर्रचनेमध्ये व घडणी-मध्ये हिंदुस्थानला महत्त्वाचें कार्य करावयाचें आहे. हें कार्य करतांना आम्ही शास्त्रांकरतां चाललेली शर्यत आणि नव्या

नव्या परिणामकारक विध्वंसक साधनांचा शोध यांत भागीदार होणार नाही. आतां हिंदुस्थानला, युद्ध व रक्तपाताऐवजी, मृत्यु आणि संहाराऐवजी आपलें अमोघ साधन जगानें स्वीकारावें म्हणून पुरस्कार करण्याची संधि लाभली आहे.

“ आपण एका महान् कार्याला आरंभ करीत आहों. या कार्याकरतां आमची सारी जनता आपली अमर्याद शक्ति आणि हार्दिक सहकार्य आम्हांला देईल व सर्व धर्मांच्या व जातींच्या लोकांची सहानुभूति व पाठिंबा आम्हांला मिळेल अशी आम्ही आशा बाळगतों. त्याकरतां लायक होण्यास आम्ही आमची शिकस्त करूं. ”

घटना-परिषदेच्या या अपूर्व व क्रांतिकारक बैठकीला ‘ वंदे मातरम् ’नें सुरुवात झाली. राष्ट्रपतींच्या पत्नी सौ. सुचिता कृपलानी यांनीं तें गीत गायिलें. समारंभाला जमलेले चित्र-विचित्र पोषाखांचे स्त्री-पुरुष गंभीरपणें उभे राहिले. अधिकाऱ्यांच्या स्त्रिया नटून थटून उंच उंच रेशमी जरतारी पोषाख घालून तेथें हजर होत्या. असेंब्ली-सभासद आपापल्या स्त्रिया धेऊन दूरदुरून आले होते. पण त्यांची तितकी ऐट नव्हती. त्या खादीत होत्या. पुरुषांहि खादीत होते. खादीचा तेथें वरचष्मा होता. पोषाखांतहि बदल झाला होता. हॅट, नेकटॉय व कॉलर यांचा तेथें अभावच होता. नवा राष्ट्रीय पोषाख निर्माण केला जात होता. गांधी टोपी, अचकन व सुरवार असा पोषाख बहुतेक राष्ट्रीय समारंभाचा पोषाख ठरेल. हाच पोषाख नवे मंत्री पेहरून आले होते. सभागृहांत विद्युद्दीपांचा लखलखाट किती २ दि. स्वा.

असेल याची कल्पनाच केलेली चांगली. तेथे चित्रांकरितां मोठ-
मोठ्या चौकटी होत्या व त्यावर परवां परवांपर्यंत बड्या अधि-
काऱ्यांच्या तसविरी असत; पण आज ही सारी चित्रे गुंडाळून
ठेवली होती व त्यांची जागा राष्ट्रध्वजाने घेतली होती.

बाहेर जमलेल्या जनसंमर्दाला हे राष्ट्रीय वैभव पहाण्याचे दृष्टि-
सुख लाभले नाही. त्या बिचाऱ्यांना बाहेर दमट हवेत उभे
राहावे लागले. मात्र त्यांच्याकरितां दूरध्वनिक्षिपक यंत्राची व्यवस्था
केली होती.

‘वंदे मातरम्’ गायिले गेले. पण राष्ट्रगीत म्हणून नव्हे.
त्यानंतर राजेंद्रबाबूंनी प्रथम हिंदीत भाषण केले आणि नंतर
दहा मिनिटे ते इंग्रजीत बोलले. गांधींच्या नांवाचा त्यांनी उल्लेख
केला, तेव्हां टाळ्यांचा कडकडाट झाला. ‘आपला मार्गदर्शक
प्रकाश, आपला वाटाड्या आणि आपला द्रष्टा’ असे त्यांना
संबोधिले. पाकिस्तानातील विभक्त बांधवांच्या विरहाबद्दल खेद
व्यक्त करतांना सर्वच जण हळहळले. त्यानंतर दोन मिनिटे सर्व
सभागृह हुतात्म्यांच्या स्मृतीकरतां उभे राहिले.

हा प्रास्ताविक भाग संपल्यावर पंडित नेहरू हे व्यासपीठावर
आले. त्यांच्या चेहेऱ्यावर आनंदमिश्रित गांभीर्य होते. त्यांनी
‘सभासदांनी व्यावयाच्या शपथेचा ठराव संमतीकरतां पुढे मांडला.
“आपण कोट्यवधि लोकांच्या सेवेकरतां आज प्रतिशब्द
आहोत. आपण स्वतंत्र भारताची अशी भव्य इमारत बांधणार
आहोत की, जीत सर्वांना रहातां येईल” असे ते म्हणाले.
या प्रतिज्ञेच्या ठरावाला लीगचे पुढारी चौधरी खलीकउज्जमान
बांनीं दुजोरा दिला.

त्यानंतर हिंदुस्थानचे तत्त्वज्ञ राधाकृष्णन् यांनी अत्युत्कृष्ट भाषण केलें. रागद्वेषविवर्जित होऊन आपण संस्कृति-संवर्धन केलें पाहिजे असें ते म्हणाले. राधाकृष्णन्च्या भाषणानंतर प्रतिज्ञेचा मसुदा निरनिराळ्या भाषांतून उच्चारला गेला व तो मान्य झाला. इतक्यांत बारा वाजले. हिंदुस्थानच्या क्रांतीचा व भाग्याचा क्षण आला.

बाहेर मांगल्यसूचक शंख वाजू लागले आणि पारंतंत्र्याच्या उदरांतून जन्माला आलेल्या स्वातंत्र्यानें पहिला जो टाहो फोडला तो “महात्मा गांधी की जय” या घोषणेचा. गांधींच्या जय-घोषानें सारी दिल्ली बारा वाजतां निनादित झाली. आंत बाहेर एकच जयध्वनि उठला. जनता गांधीविडी झाली होती. स्वतंत्र भारताचा तो जनक, तो उद्धारक, तो मार्गदर्शक सर्वांच्या हृदयांत जागा होता.

हा जयध्वनि थांबल्यावर सर्व सभासद उठले व त्यांनीं हिंदी राजनिष्ठेच्या शपथा घेतल्या.

“मी घटना-परिषदेचा सभासद अशी शपथ घेतों की, ह्या पुरातन भूमीला जगामध्यें हक्काचें स्थान प्राप्त व्हावें आणि तिनें जगाच्या शांततेकरतां व मानवाच्या कल्याणाकरतां झटावें म्हणून मी माझे जीवित अत्यंत नम्रपणें हिंदु-स्थानच्या व हिंदी जनतेच्या सेवेकरतां अर्पण करीत आहे.”

हा शपथविधि झाल्यावर ‘आम्ही घटना-परिषदेच्या सभासदांनीं हिंदुस्थानचा राज्यकारभार हातीं घेतला आहे’ हें व्हाइसरॉयना कळविण्याचा ठराव सभेपुढें अध्यक्षांनीं मांडला.

ह्याबरोबर चहूंकडे टाळ्यांचा कडकडाट झाला. एका वाक्याने हिंदुस्थानांत कांति झाली, हातीं सत्ता आली. जयजयकार तर चहूंकडे चारुंच होता.

त्यानंतर लॉर्ड माउंटबॅटन यांना पहिले गव्हर्नर—जनरल नेमण्याचा ठराव आला, तेव्हां असाच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. सत्ता-संक्रमणाचा हा सोहळा पार पडल्यावर सौ. हंसा मेहता यांनी हिंदी स्त्रियांमार्फत राष्ट्रध्वज अर्पण केला. सभेच्या शेवटी 'जनमनगण' व 'सारे जहांसे अच्छा' हीं गीतें झालीं व सभा संपली.

नंतर राजेंद्रबाबू व पं. जवाहरलाल माउंटबॅटनकडे गेले व त्यांनी त्यांना गव्हर्नर—जनरल नेमल्याचें सांगितलें. इकडे सभा संपल्यावर घटना—परिषदेच्या सभागृहावर सौ. हंसा मेहतांनी अर्पण केलेला राष्ट्रध्वज फडकवण्यांत आला.

रात्रभर दिल्लीत जयघोष व उत्सव सुरू होते. मिस्त्रणुका, दीपोत्सव, झेंडावंदनें यांना विराम नव्हता. रात्री कोणी निजलें असेल असें वाटत नाहीं.

ता. १५ चा समारंभ

ता. १५ रोजी सकाळपासूनच लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी घटना—परिषदेच्या सभागृहाकडे लोटत होत्या. त्यांच्या अंतः-करणांत कधी सुखाच्या, कधी दुःखाच्या, कधी कृतज्ञतेच्या तर कधी असहाय्यतेच्या भावना उसळत होत्या. ता. १५ चा दिवस हा हिंदुस्थानच्या इतिहासांत राजदिवस. स्वातंत्र्य—संपादनाचा तो पहिला दिवस, तो दिवाळीचा, दसऱ्याचा, पाडव्याचा

जी काय भव्य कल्पना कराल त्याचा दिवस. कवींनी त्या दिवसा-
वर असंख्य काव्ये करावी, तत्त्वशांनी सूत्रपर भाष्ये लिहावी,
नाटककारांनी नाटके लिहावी, सिनेमांनी चित्रपट काढावेत आणि
सामान्य जनतेने हर्षभरित व्हावे असा तो दिवस होता. त्या
सेनेरी दिवसाची कडा थोडीशी काळवंडली होती हें खरें. पण
पराक्रमाच्या संचाराला परामवाचें शक्य हें कःपदार्थ वाटतें.

सकाळी ९ वाजतां व्हाइसरोयच्या दरबारगृहांत अर्ल माउंट-
बॅटन व सर्व प्रधानमंत्री यांचा शपथविधि होणार होता.
दरबारगृहावर दोन मोठी निशाणे फडकत होती. एक राष्ट्रीय
निशाण व दुसरे ग. जनरलचें निशाण. तें निशाण गडद निळ्या
रंगाचें होतें. त्याशिवाय स्टार ऑफ इंडियाचें एक निशाण
होतें. या दरबारला सारे सरकारी अधिकारी हजर होते. काहीं
राजेरजवाडे आणि सर्व परराष्ट्रीय वकील यांनाहि पाचारण
करण्यांत आलें होतें.

हिंदुस्थान पूर्णपणें स्वतंत्र झाला नव्हता. त्यामुळे गव्हर्नर-
जनरलने जी प्रतिज्ञा घेतली ती आपण इंग्लंडच्या राजाला व
त्यांच्या वारसांना राजनिष्ठ राहूं अशी घेतली. पण पंडित नेहरू
व इतर मंत्र्यांनी हिंदुस्थानाला राजनिष्ठ राहूं अशी प्रतिज्ञा
घेतली.

गव्हर्नर-जनरलला प्रतिज्ञा देण्याचें पारोहित्य फेडरल कोर्टाचे
चीफ जस्टिस श्री. हिरालाल कनिया यांनी केलें. त्यांनी
डोक्यावर गुजराती तांबडी पगडी घातली होती व काळा पोषाख
केला होता. मंत्र्यांना प्रतिज्ञाबद्ध करण्याचें काम अर्ल माउंटबॅटन

यांनीं केलें. मंत्र्यांच्या शपथेंत पुढील वाक्य होतें. “आम्ही कायद्यानें प्रस्थापित अशा घटनेचें पालन निष्ठेनें व श्रद्धेनें करूं. तसेंच रागद्वेष अगर भीति, दया यांनीं बाधित न होतां सर्व प्रकारच्या हिंदा जनतेला कायद्यानें व रुढीनें न्याय्य रीतीनें वागवूं.”

हा शपथविधि झाल्यावर गव्हर्नर जनरल मंत्र्यांसह मिरवणुकीनें घटनापरिषदेच्या सभागृहाकडे जावयाचे होते. गव्हर्नर जनरलकरतां सहा चेस्टनट रंगांच्या घोड्यांची गाडी सज्ज केली होती. त्यांच्या गाडीपुढें सर्व मंत्री व इतर बडे अधिकारी होते. ते चार फर्लागचे अंतर काटणें अशक्य झालें. लोकांचा जमाव इतका उसळला होता की, गाड्यांना वाट काढणें अशक्य झालें. पं. जवाहरलालनीं आपली गाडी तशा गर्दीत पुढें काढली. ते घटना-परिषदेच्या सभागृहावरील गर्दीत गेले व तेथून जनतेला ‘ मागे सरा ’ असा हातानें इशारा देऊं लागले. पण लोक कसले ऐकतात. त्यांनीं साऱ्या सांखळ्या तोडल्या. ते माउंटबॅटन यांच्या व त्यांच्या पत्नीच्या जवळ गेले. प्रत्येकजण त्यांच्याशीं हस्तांदोलन करण्यास उत्सुक झाला होता. माउंटबॅटन हे पूर्वींचे व्हाइसरॉय असते तर त्यांना जनतेचा स्पर्शहि होता ना. लष्करांनें लोकांचा रस्ता रोखला असता, पण १५ तारखेला तो भेदभाव उरला नव्हता. माउंटबॅटन हे जनतेचे गव्हर्नर-जनरल झाले होते. त्यांच्या रक्षणाची जबाबदारी जनतेवर होती. पूर्वींचे गव्हर्नर-जनरल कोणी बाँब टाकील का, कोणी पिस्तूल झाडील का, अशा चिंतेत असत; पण नवे गव्हर्नर-जनरल हे भयमुक्त होते.

त्यांनाहि हा उत्साह पाहून आनंदाचें भरतें आलें. स्वतंत्र हिंदुस्थानचें हें प्रेमाचें स्वागत कुठें आणि परतंत्र हिंदुस्थानांतील तें जुलमाचें स्वागत कुठें ?

भिरवणुकीच्या बंदोबस्ताकरितां ठेवलेले सैनिक व पोलिस हे आपली कामगिरी विसरले आणि तेहि लोकांत मिसळून ' जय हिंद ' चा पुकार करूं लागले. हे जयध्वनि ऐकत आणि हस्तांदोलन करीत अर्ल माउंटबॅटन सभागृहीं पोहोंचले.

घटना-परिषदेंत

घटना-परिषदेंत सभासद, परराष्ट्रीय वकील आणि ६०० प्रेक्षक होते. अर्ल माउंटबॅटनना जेव्हां राजेंद्रबाबू व जवाहरलाल नेहरून आंत आले तेव्हां सभागृह जय हिंद, म. गांधी वगैरेंच्या जयजयकारानें हादरून गेलें. टाळ्यांचा कडकडाट तर अविराम चालूं होता.

राजेंद्रबाबूंनीं सभेला सुरुवात केली. त्यांनीं जगांतील राष्ट्रांचे शुभेच्छाप्रदर्शक संदेश वाचून दाखविले. त्या संदेशांत इंग्लंड, अमेरिका, चीन वगैरेंचे संदेश होते. नंतर माउंटबॅटन यांनीं इंग्लंडच्या राजाचा संदेश वाचला. त्यांत त्यांनीं म्हटलें होतें कीं, " तुम्ही तुमच्या प्रजेच्या ऐश्वर्याकरतां आणि मानवतेच्या कल्याणाकरतां जे जे प्रयत्न कराल त्याला माझी सहानुभूति राहिल. " पूर्वीच्या राजसंदेशांत ' माझ्या प्रजेच्या ' असे शब्द असत. पण नव्या संदेशांत ' तुमच्या प्रजेच्या ' असा शब्दप्रयोग होता. लोकशाही राज्यव्यवस्थेला अनुसरूनच ते शब्द होते. हा संदेश वाचून झाल्यावर माउंटबॅटन यांनीं बोलावयास सुरुवात केली.

“ हिंदुस्थान अखंड राहिला नसल्यामुळे आजच्या आनंदाला दुःखाची छटा आली आहे. हिंदुस्थानाच्या संघांत बहुतेक सर्व संस्थानिक सामील झाले आहेत. हैद्राबादनें पाकिस्तानांत न जाण्याचें ठरविलें आहे. तो हिंदुस्थानबरोबर तडजोडीचीं बोलणीं करणार आहे. मी आजपासून तुम्ही नेमलेला गव्हर्नर-जनरल झालों आहे. तेव्हां तुम्ही मला तुमच्यांतलाच एक समजा. ३१ मार्च १९४८ रोजी मध्यंतराची मुदत संपली म्हणजे मला सेवानिवृत्त करा. मी एप्रिलमध्ये परत जाईन.

“ तुमच्यापुढील कार्य अत्यंत विकट आहे. दोन वर्षांपूर्वीच युद्ध संपलें. बरोबर दोन वर्षांपूर्वी याच दिवशी मी हिंदुस्थानचे परम मित्र मि. अटली यांच्या समवेत होतो. त्या वेळीं जपानच्या शरणागतीची बातमी आली. तो दिवस आनंदाचा व कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा होता; कारण सहा वर्षांच्या कत्तलीचा आणि विध्वंसाचा शेवट त्या वेळीं झाला होता. पण हिंदुस्थानांत आपण त्याहीपेक्षा मोठी कामगिरी केली आहे. त्या कामगिरीला युद्धाशिवाय झालेला शांततेचा तह असें योग्य शीतीनें संबोधतात... या ऐतिहासिक प्रसंगी हिंदुस्थान जें महात्मा गांधीचें—त्या अहिंसेनें स्वातंत्र्य मिळविणाऱ्या शिल्पकाराचें—ऋण लागतो, त्याचें विस्मरण होऊं देणार नाही. ते आज येथें हजर नाहींत; पण आपल्या मनांत त्याचें वास्तव्य किती आहे हें आपण त्यांना विदित करूं या.

“ तुमचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू हे अत्यंत धैर्य-शाली व दूरदृष्टीचे जगविख्यात नेते आहेत. त्यांचा विश्वास व

त्यांची मैत्री माझ्या कार्यात अत्यंत उपयुक्त ठरली. त्यांच्या सामर्थ्यशाली नेतृत्वाने, त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने आणि जनतेच्या निष्ठापूर्ण सहकारितेने हिंदुस्थान जगातील राष्ट्रांत आपले योग्य स्थान प्राप्त करून घेईल यांत शंका नाही. ”

माउंटबॅटननंतर राजेंद्रबाबू उठले. ते म्हणाले, “ आजचा दिवस हा खरोखर आनंदाचा आहे. पण या आनंदावर एकाच गोष्टीमुळे थोडे विरजण पडले आहे. जो हिंदुस्थान परमेश्वराने आणि निसर्गाने एक बनवला होता आणि संस्कृति व परंपरेने आणि लाखों वर्षांच्या इतिहासाने अखंड होता तो आज विभागला आहे. आपण अशी आशा व प्रार्थना करू या की, ज्यांनी ह्या फाळणीचा आग्रह धरला आणि ती घडवून आणली, त्यांनाहि ह्या प्रकृतिसिद्ध ऐक्याची जाणीव होईल आणि ते व आपण पुनः एक होऊं. हे ऐक्य बळजबरीने होणार नाही, ते उदार अंतःकरणाने आणि सहकार्याने होईल. आपला कारभार आपण असा चालवू या की, जे आपल्यांतून गेले आहेत, त्यांना परत घेण्याचा मोह व्हावा. कोणाला हे स्वप्न वाटेले; पण हिंदुस्थानची विभागणी हेहि स्वप्नच नव्हते का ? ते जर खरे ठरू शकले तर हे आपल्या कल्पनेपेक्षां लवकर खरे कां ठरणार नाही ?

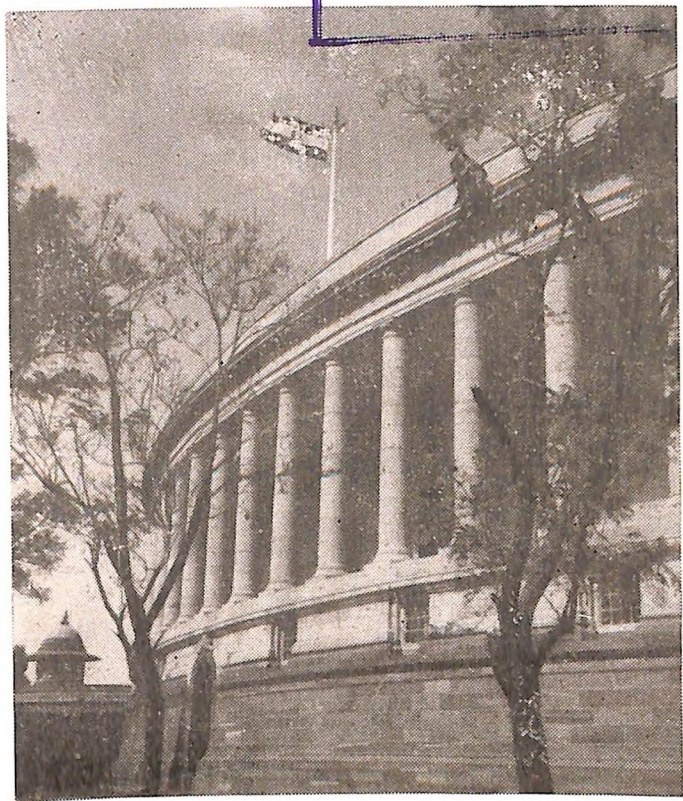
“ आजचा हा दिवस आनंदापेक्षांहि आपल्या स्वप्नाप्रमाणे हिंदुस्थानची उभारणी करण्याकरतां सेवेला वाहून घेण्याचा आहे. भूतकाळाकडे पाठ बळवू या व भविष्यकाळावर नजर रोखू या. आपले कोणत्याहि देशाशी वैर नाही आणि कोणीहि आप-

व्याशीं वैर उकरून काढूं नये. परंपरा व इतिहासानें आपण सातताप्रिय आहों आणि हिंदुस्थानला जगाशीं साततेनें वागावयाचें आहे. हिंदी साम्राज्यें हीं निराळ्या प्रकारचीं होती. हिंदुस्थानचे विजय हे आध्यात्मिक होते. त्या विजयांनीं कोणालाहि लोह किंवा सुवर्णशृंखलांनीं बद्ध केलें नाहीं. आम्हीं परक्या देशांना व परक्या लोकांना अधिक टिकाऊ अशा सोनेरी रेशमाच्या रज्जूंनीं बांधलें. हे रज्जू संस्कृति, सुधारणा, धर्म व ज्ञानाचे होते.

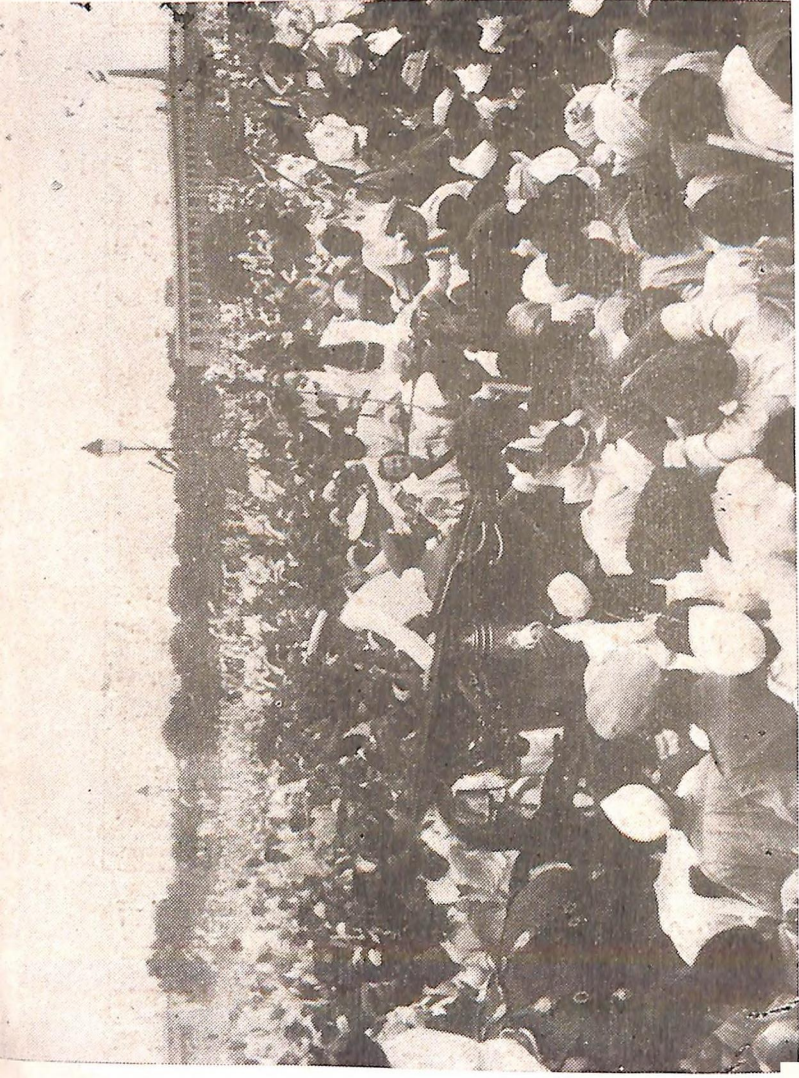
“ आपण तच्च परंपरा चालवूं या. ज्या निशाणाखालीं आपण विजयी झालों, तेंच निशाण उंच उभारूं या आणि ज्या अहिंसेनें आपण हा अपूर्व विजय संपादन केला, त्याच अहिंसेचें शस्त्र व्यावहारिक रीत्या जगाच्या हातांत देऊं या.

“ आपण अशी परिस्थिति निर्माण करण्याचा निश्चय करूं या कीं, जेव्हां प्रत्येक मनुष्य हा स्वतंत्र होईल आणि त्याची पूर्ण वाढ होण्यास त्याला आवश्यक साधनें उपलब्ध होतील; दारिद्र्य, दैन्य, अज्ञान व रोग जेव्हां नष्ट होतील; जेव्हां उच्च नीच; गरीब श्रीमंत हा भेदाभेद रहाणार नाहीं; जेव्हां धर्म हा माणसामाणसांना एकत्र आणणारी शक्ति होईल; जेव्हां अस्पृश्यता हें एक विसरलेलें निशास्वप्न होईल; जेव्हां मनुष्य मनुष्याला लुबाडणार नाहीं; जेव्हां हिंदुस्थानांतील अदिम जातींना व मागासलेल्या वर्गांना इतरांबरोबर येण्याकरतां सवलती व खास व्यवस्था केली जाईल; जेव्हां हिंदुस्थानांत कोट्यवधि लोकांना पुरेसें अन्न मिलेल, एवढेंच नव्हे तर येथें पुनः दुग्धसरिता वाहूं लागतील;

म.ग्रं.सं. ठाणें.



असेंब्ली हॉलवरील ता. १५ ऑगस्ट रोजी फडकणारा झेंडा



स्वातंत्र्यदिनाच्या भिरवणुकीचा देखावा

जेव्हां स्त्रीपुरुष शेतावर व कारखान्यांत हंसत काम करतील; जेव्हां प्रत्येक झोपडीत आणि खेड्यांत ग्रामोद्योगाचें सधुर संगीत ऐकू येईल आणि जेव्हां ग्रामतरुणी त्या संगिताशी आपल्या कंठातील संगीताची साथ देतील; जेव्हां सूर्य चंद्र आनंदी गृहावर आणि प्रेमपूर्ण वदनावर प्रकाशमान होतील. हें साध्य करण्याकरतां आपल्यांत ध्येयवाद व त्याग पाहिजे; बुद्धिमत्ता व दीर्घोद्योग पाहिजे, संघटित होण्याकरतां शक्ति व निश्चय पाहिजे....सर्वांनी हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, आज जर कशाची जरूरी असेल तर ती विधायक प्रवृत्तीची. आज झगडे नको आहेत, तार्किक वादविवादाची जरूरी नाही. मक्कम कामाची आज जरूरी आहे.

“शेतकऱ्यांनी अधिक धान्य पिकवलें पाहिजे; कामकऱ्यांनी अधिक साल काढला पाहिजे; उद्योगवंदावाल्यांनी आपली बुद्धि, शक्ति व योजकता सार्वजनिक कल्याणाकरतां खर्ची घातली पाहिजे. जे आजपर्यंत शास्ते व नियामक होते ते आतां सेवक झाले पाहिजेत. आपल्या सैनिकांनी, नाविकांनी व वैमानिकांनी आतां हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, त्यांना राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचेंच रक्षण करावयाचें नसून नवीन जीवनाच्या उभारणीला मदत करावयाची आहे.

“सरकारी नोकरांनी जुना काळ विसरला पाहिजे. त्यांनी आपण राज्यकर्ते नसून सेवक आहोंत हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

“जे हिंदी संघराज्यांत सामील झाले त्या संस्थानिकांचे आम्ही भ्रातृभावानें स्वागत करतो. आम्ही संस्थानिकांना

आश्वासन देतो की, आमच्या मनांत त्यांच्याविषयी पाप नाही. आमचा विश्वास आहे की, ते इंग्लंडच्या राजाप्रमाणे सनदशोर राजे बनतील.

“आम्ही अल्पसंख्याकांना आश्वासन देतो की, त्यांना न्याय्य व योग्य वागणूक मिळेल आणि त्यांच्या हक्कांचा आदर व रक्षण केले जाईल.

“हे सर्व साधण्याकरतां राष्ट्राच्या सेवेला वाहून घेण्याचा आपण निश्चय करू या. कार्य फार प्रचंड आहे व वेळ अनुकूल आहे. ते कार्य सिद्धीस नेण्याला आपल्याला शक्ति, बुद्धि व धृति लाभो अशी प्रार्थना करू या.”

त्यानंतर राष्ट्रध्वज फडकला आणि त्याला ३१ तोफांची सलामी देण्यांत आली. लोकांनी जयध्वनीची गर्जना केली व टाळ्या वाजवल्या. त्याच वेळी सरकारी कचेऱ्यावरील युनियन जॅक खाली घेण्यांत आले. अशा प्रकारे ध्वजारोपणाचा समारंभ संपला व सर्वजण शांतपणे घरोघर निघून गेले.

तिसरा समारंभ

ह्या दोन्ही समारंभांपेक्षा लोकांच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचा समारंभ म्हणजे परेड ग्राउंडवरील झेंडावंदनाचा. त्या वेळी राष्ट्रीय निशाणाला सैनिकांची व पोलिसांची सलामी होणार होती. दुपारपासूनच लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी तेथे लोटत होत्या. त्या परेडमैदानावर एक हजारावर निमांत्रितांकरतां खुर्च्या ठेवल्या होत्या. पण जनसमुदायाने त्या सर्व खुर्च्या केव्हाच अडवून टाकल्या. लष्करी अधिकाऱ्यांनी हा समारंभ विशेष घाटाने

करण्याचें योजिलें होतें. त्यांनीं चांगली आंखणीहि त्याकरतां केली होती. स्वतंत्र हिंदुस्थानांतल्या नागरिकांना शिस्तीचे घडे अद्याप शिकावयाचे होते. पुरे चोवीस तासहि त्यांना जन्मून झाले नव्हते. आनंदानें वेडावलेल्या जनसंमर्दानें शिस्त वगैरे गुंडाकून ठेवली. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, त्या ठिकाणीं उरल्याप्रमाणें लष्करी सलामी होऊं शकली नाहीं.

पण झेंडावंदनाचा कार्यक्रम मात्र पार पडला. लोकांचा समुद्र तेथें पसरला होता. लाटांवर लाटा याव्यात त्याप्रमाणें तो समुद्र उमळत होता. जवाहरलाल नेहरू, वल्लभभाई वगैरेंकरतां एक उच्चासन तयार केलें होतें. तेथें पुढारी उभे राहिले होते. गव्हर्नर-जनरलची मुलगी पॅमेली ही त्या गर्दीत सांपडल्याचें जवाहरलालांनीं नव्हितलें. त्याबरोबर ते तीरासारखे घावत गेले व त्यांनीं तिला पकडून उच्चासनावर आणलें. नंतर पति-पत्नी माउंटबॅटन तेथें आले. त्यांना हा लोकांचा उत्साह पाहून आनंदच वाटला. 'ह्याला खरी परेड म्हणतात' असें माउंटबॅटन म्हणाले.

वर विमानें भ्रमण करीत होती आणि खाली निशाण मुक्त होत होतें ! पांच लाखांवर लोक तेथें जमले होते.

काँग्रेसमध्ये ज्या प्रकारचें ध्वजारोहण आपण करतो तसें हें ध्वजारोहण नसतें. झेंडा वर दोरीला गुंडाळलेला असतो व तो ठराविक वेळीं मोकळा करण्यांत येतो. त्याला *Breaking the flag* म्हणतात. अर्थात् त्या पद्धतीत बदल करण्याची सत्ता आपल्याला आहे. पण जर साऱ्या स्वतंत्र राष्ट्रांत हीच पद्धत असेल तर तीच आपल्याला स्वीकारावी लागेल. तेथें

‘ वंदे मातरम् ’ नसतें आणि ‘ झेंडा ऊंचा रहे हमारा ’ हें गीतहि नसतें.

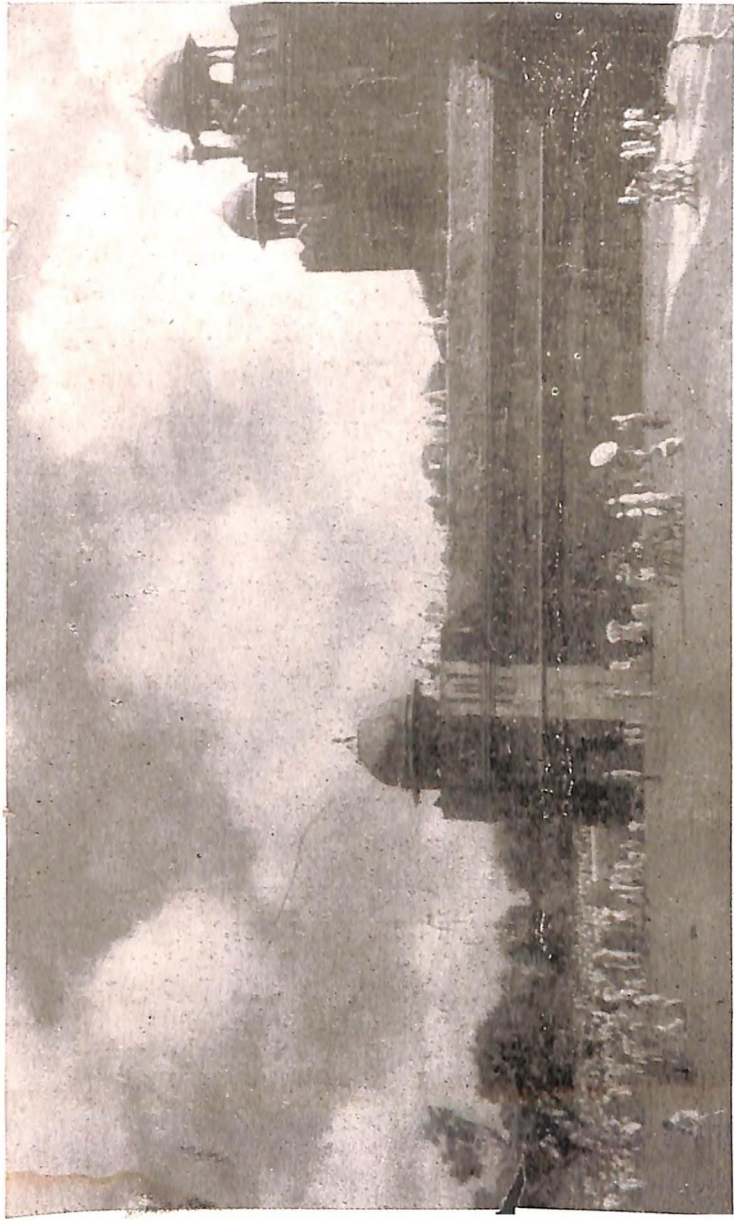
ज्या वेळी परेड-मैदानावर हा झेंडा फडकला, त्या वेळी नेमकें आकाशांत इंद्रधनुष्य पडलें. भाविक लोक म्हणूं लागले, ‘ ईश्वरानेंहि आकाशांत झेंडा फडकवला. ’ तो शुभशकून होता. त्या इंद्रधनुष्यावरील रंग आपल्या राष्ट्रीय ध्वजाच्या रंगासारखेच दिसत होते.

हा समारंभ संपवून माउंटवेटन व जवाहरलाल परत जात असतां त्यांना दोन बायका व एक मूल गर्दीत चिरडलें जात आहे असें दिसलें. त्याबरोबर त्या दोघांनीं त्या स्त्रियांना व मुलाला आपल्या गाडीत घेतलें व गव्हर्नमेंट हाउसवर नेलें.

रात्री दिल्लीमध्ये दारूकाम सोडण्यांत आलें. प्रत्येक घरावर दिवे तर लावलेच होते. सरकारी इमारतीहि रंगबिरंगी दिव्यांनीं सुशोभित करण्यांत आल्या होत्या. हा दीपोत्सव पहाण्याकरितां लोकांच्या झुंडी लोटत होत्या. मध्यरात्रभर रात्रीचा दिवस दिल्लीत झाला होता.

लाल किल्ल्यावर निशाण !

या तीनहि समारंभांपेक्षा लाल किल्ल्यावर झेंडा उभारण्याचा जो समारंभ झाला, तो अत्यंत संस्मरणीय असा झाला. त्या समारंभाला अगणित समाज लोटला होता. गणती करणाऱ्यांनीं सोडिसात लाख लोक इजर होते असें म्हटलें आहे. रात्रीपासूनच लाल किल्ल्याच्या मैदानांत लोक बसून राहिले होते. कांही तर पुढें जागा मिळावी म्हणून रात्रीच तेथें निजावयास गेले होते.



दिल्ली येथील लाल किल्ल्यावर तिरंगी ध्वज फडकविला.



व्हाइसरॉय हाउसवरील झेंडा.

लाल किल्ला हा तेथील लोकांच्या डोळ्यांत सलत होता. पार-
तंत्र्याचें तें द्योतक आहे असें लोक मानीत असत. लाल किल्ला
सर झाला म्हणजे हिंदुस्थान सर झाला अशी लोकांची भावना.
त्याच ठिकाणीं मौगल बादशहांचें वास्तव्य असे. तेथेंच
आय्. एन्. ए. चा खटला झाला. गोण्या शिपायांच्या पलटणी
तेथेंच सज्ज असत. स्वाभाविकपणेंच लाल किल्ल्यावर निशाणा
लागलेलें पहाण्याची लोकांना तळमळ होती.

सुमाषबाबूंच्या आज्ञाद सैन्याची स्वारी लाल किल्ल्यावरच
होणार होती. 'चली दिल्ली' ची घोषणा याच स्थानाला
उद्देशून होती. सकाळीं ९ वाजण्यापूर्वीच तीन तास विस्तीर्ण
मैदान लोकांनीं कांठीकांठ भरून गेलें होतें. दृष्टीच्या टप्प्यांत
मावणार नाही इतक्या लांब पर्यंत हा लोकसागर पसरला होता.

पं. जवाहरलाल हिंदुस्थानचे पहिले पंतप्रधान हा झेंडा फडकव-
णार होते. तें अलि तेव्हां गगनभेदी गर्जना झाल्या. दोन मिनिटांत
झेंडा फडकला. लोकांच्या डोळ्यांचें पारणें फिटलें. डोक्यावर
विमानांची घरघर सुरू झाली. जनतेचा आनंद गगनांत मावेना.
ज्या घटनेकरतां वर्षानुवर्ष जनता तृपित झाली होती ती घटना
घडली. कृतकृत्यतेचा आनंद लहानथोर स्त्रीपुरुषांच्या तोंडांवर
झळकूं लागला. जवाहरलालनीं बोलण्यास सुरुवात केली. ते
म्हणाले, "ज्यांनीं या निशाणाला वंदन केलें ते हिंदुस्थानाचे
नागरिक आहेत व त्यांचा समान हक्कावर अधिकार आहे. आतां
यापुढें हा हिंदु, तो मुसलमान, तो शीख असा भेदाभेद आमचें
सरकार करणार नाही. सर्व सारखे होतील. एखाद्या धर्माच्या

मनुष्याला दुसऱ्या धर्माच्या माणसापेक्षा अधिक हक्क मिळणार नाहीत. हिंदुस्थानातील ३० कोटी जनतेपैकी प्रत्येकजण राजा आहे. कारण आपण जे कमावले आहे, ते लोकराज्य कमावले आहे. याचा अर्थ असा नाही की, मनाला वाटेल तसे आपण वागावे. दिल्लीने पुष्कळ राजे पाहिले; पण राजांचे दिवस आता संपले. आता पंचायत राज्याचे दिवस सुरू झाले. ”

नेहरूंनी नंतर सुभाष बोस यांना अभिवादन केले. त्यांनी हिंदुस्थानचे तिरंगी निशाण हिंदुस्थानाबाहेर फडकावले. सुभाषबाबूंचे नांव निघताच जनतेने टोप्या, रुमाल, काळ्या हवेंत उडवून आनंद व्यक्त केला.

नेहरू पुढे म्हणाले, ‘ आज हिंदुस्थानी आणि हिंदुस्थानी यांच्यामध्ये मित उभी करण्यात आली आहे. आपण अशा रीतीने वागू या की, दोन देश एक होतील. खेड्यांतल्या जनतेने आपल्याबरोबर ऐक्याचा व शांतीचा संदेश न्यावा. ’

अशा प्रकारे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील अत्यंत वैभवशाली समारंभ साजरा झाला. हिंदुस्थानने १५ ऑगस्टला स्वातंत्र्याची सुहृत्मेढ रोवली, आपली भूमि सुजला, सुकला, शस्यरयामला करण्याची प्रतिज्ञा केली, देशातून दैन्य, दारिद्र्य आणि विषमता यांचे उच्चाटन करण्याचा निर्धार केला आणि जगाला उच्च संस्कृती, थोर परंपरा व उज्ज्वल भवितव्य याचा संदेश दिला. या अभिनव भारताच्या निर्मितीला आपण आता सुरुवात करीत आहो. हेच दिल्लीच्या स्वातंत्र्योत्सवाने सर्वांना गर्जून सांगितले.



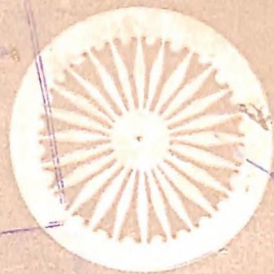
IRBK-0102625

IRBK-0102625

सं. ठाणे.

7

प्र.ग्रं.सं. ठा.प.



शिरीष माला

- १ गांधी-जीना
पत्रव्यवहार ८८
- २ कस्तुरबा ८६
- ३ लिली मोगरा ८८
- ४ ज्ञान-तुषार ८६
- ५ अमर चीन ८१०
- ६ सोव्हिएट राष्ट्रे
व लोक ८१०
- ७ हिंदी स्वातंत्र्याच्या
योजना ८१२

चित्रशाला प्रेस,
प्रकाशन विभाग
पुणे २.

